

LAMA, NÄLKÄ JA SOSIAALITURVAN VÄÄRINKÄYTTÖ

TUTKIMUSKOHDE EETTISENÄ ONGELMANA
YHTEISKUNTA- JA KÄYTTÄYTYMISTIETEELLISESSÄ TUTKIMUKSESSA

MATTI HEIKKILÄ

Yhteiskuntatieteellinen tutkimus tai paremmin yksittäinen tutkimushanke voi johtaa tekijänsä vaikeiden eettisten pohdintojen ja ristipaineiden kohteeksi jo yksin siitä syystä, että tutkimuksen aihe on ristiriitainen ja sensitiivinen. Eettisten kysymysten viidakkoa vain tihentää tutkijan oma positio eli kysymys siitä, kuinka vapaasti tutkija voi kohdettaan lähestyä, johtopäätöksiään tehdä ja sittemmin niillä media- tai tiedejulkisuudessa debatoida.

Lähestyn tätä problematiikkaa kolmen casen kautta. Näiden voima ja merkitys liittyy omaan tutkijapositioni. Toimin tutkijana ja samalla suurehkon tutkimusryhmän vetäjänä Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskuksessa (Stakes). Tutkimusryhmäni koostuu sosiaalitieteilijöistä, pääosin sosiaalipolitiikasta tai sosiologiasta väitelleistä senioritutkijoista sekä opinnytteitään valmistelevista junioreista. Karkeasti voisi 1990-luvun tutkimusprofiliamme kuvata sanomalla, että intressimme ovat olleet kahtaalla: yhtäältä olemme tutkineet sitä, ”kuinka väki voi”, toisaalta sitä, kuinka hyvinvointivaltio kohtaa ja kohtelee väestöä. Konkreettisemmin – olemme tutkineet suomalaisten hyvinvointia ja erilaisia sosiaalisia ongelmia sekä hyvinvointivaltion tulonsiirtoja ja julkisia palveluja. Tutkimusaiheemme ovat siis luonnostaan poliittisesti latautuneita ja myös alati intellektuaalisen kiinnostuksen kohteina – näin erityisesti 1990-luvulla, jolloin ”suomalainen malli” joutui siihenastisen historiansa kovimpaan testiin.

Tutkimustemme eettistä problematiikkaa saatoi ja edelleen saattaa lisätä tutkimuslaitoksen positio. Stakes on valtion sektoritutkimuslaitos, se saa pääosan rahoituksestaan valtion budjetista ja on käytännössä sosiaali- ja terveysministeriön alainen laitos. Stakesin niin kuin sen sisarlaitostenkin kohdalla voidaan puhua sektoritutkimus-

laitosten ”suhteellisen autonomian ongelmasta”. Olemme lähellä poliittista valtaa. Toisaalta tehtävämme tutkimuksen puolella on tarjota kriittistäkin evaluaatiota myös harjoitetusta politiikasta. Stakesissa kulkevat rinnan kehittämisen vaatimus sekä arvioinnin vaatimus. Arvioinnin alueella voimme edelleen päättäjän näkökulmasta erottaa yhtäältä riippumattoman, kriittisen arvioinnin ja toisaalta päättäjää lyhyellä aikaviiveellä palvelevan jatkuvan monitoroinnin. Stakesissa teemme molempia. Valitsemani caset kuvaavat kuitenkin lähinnä kriittistä evaluaatiota, sellaisten asioiden analyysia, joissa vastuu demokratiassa on viime kädessä poliittinen. Stakesin kaltainen laitos on rahoituksessaan johonkin mittaan riippuvainen yläpuolisten ministeriöiden goodwillistä. Kaikki edellä todettu puhuu siihen suuntaan, että hyvän tutkimuksen edellytykseksi asetettu täydellisen autonomian vaatimus ei sektoritutkimuksessa useinkaan toteudu – ei Stakesinkaan kohdalla. Kuvaamieni tapausten kautta pyrin valottamaan niitä vaikeuksia, joita myös autonomiakysymykseen on liittynyt.

Jo pelkästään tutkimusaiheen valinta ja määrittely on poliittinen ratkaisu. Stakesin kaltaisten laitosten kohdalla on vuosia sovellettu nk. tulosohjausta. Tämä merkitsee sitä, että laitos tekee vuosittain ministeriönsä kanssa tulossopimuksen, jossa määritellään keskeiset spesifiset hankkeet, siis myös tutkimuksen kohteet. Mikäli aihe on ilmaistu vain väljästi, yleispiirteisesti ja otsikkotasolla, jää tutkijoille runsaasti liikkumavaraa. Näin yleensä on ollutkin. Lisäksi on todettava, että tulossopimuksin määritelty tutkimusaiheisto on ollut vain osa tutkimuksen kokonaisuutta. Merkittävä osa tehdystä tutkimuksesta on määrittynyt tutkijoiden suunnasta, aiemmista tutkimushavainnoista ja yhteiskuntatieteellisestä ymmärryksestä. Stakesin toiminnassa on noudatettu

normistoa, jonka mukaan tehtävän tutkimuksen tulee olla ”politiikkarelevanttia”, eli sen tulee liittyä suomalaisten ihmisten hyvinvointiin ja/tai hyvinvointipolitiikkaan ajankohtaisella tavalla. Tämän perusvaatimuksen rinnalla ovat voimassa tieteellisen tutkimuksen yleiset eettiset normit eli riippumattomuuden, rehellisyyden, avoimuuden, toistettavuuden jne. vaatimukset.

Vielä on paikallaan esittää joitakin yleisempiä huomautuksia edustamani tutkimusalueen – empiirisen sosiaalitutkimuksen – ominaislaadusta sillä osin, kuin se selittää erilaisia eettisiä jännitteitä. Sosiaalipolitiikka yhteiskunnallisena käytäntönä on ladattu täyteen ristiriitaisia odotuksia ja paineita. Tutkimuksen arjessa olemme alati tekemisissä ristiriitojen kanssa, jotka koskevat enemmistön vs vähemmistön etuja, hyväosaisten vs huonoosaisten etuja, köyhien vs rikkaiden etuja. Oman lisänsä tuo tutkittaviin ilmiöihin joskus liittyvä moraalinen paheksunta tai tuomittavuus. Empiiristen sosiaalitutkijoiden, niin myös Stakesin tutkijoiden, peruseetokseen on kuulunut heikoman puolelle asettuminen. Tämän en kuitenkaan voi sanoa tarkoittavan muuta kuin tutkimusasetelmien herkistämistä ja mahdollisuuksien mukaan järjestämistä siten, että myös kohteen, asiakkaan, huono-osaisen ääni tai subjektiviteetti tulisi valotettua järjestelmien tarjoamien kylmien tilastonumeroiden rinnalla. On myös syytä todeta, että suhteellisen korkeata profiilia ylläpitävä yhteiskuntapoliittinen tutkimuslaitos on alati myös hallituksen ja opposition välisen jännitteen ja väännön äärellä. Tuottamiamme tutkimustuloksia pyritään aika ajoin käyttämään niin harjoitetun politiikan oikeutuksen välineinä kuin sen epäonnistumisen indikaattoreinakin.

CASE 1: LAMATUTKIMUS

Vetämäni tutkimustiimi tuotti suhteellisen mitattavan joukon talouslaman vaikutuksia tarkastelevia empiirisiä tutkimuksia 1990-luvulla (mm. Heikkilä & Lehto 1992; Heikkilä & Hänninen & Kosunen & Mäntysaari & Sallila & Uusitalo 1993; Heikkilä & Hänninen & Karjalainen & Kontula & Koskela 1994; Heikkilä & Uusitalo 1997; Heikkilä & Rastas 2000 sekä myös Heikkilä & Vähätalo 1994). Pääosin tutkimme laman kuluttavaa vaikutusta hyvinvointiapparaattiin, mutta osa tutkimuksistamme analysoi laman ja leikkausten yhtäaikaisvaikutuksia väestössä.

Lamatutkimuksessa hyvinvointivaltion kehyksessä tärkeätä on mm. seuraava jaottelu. Suomesa sosiaalimenojen kokonaisuudesta palvelut edustivat 1990-luvulla noin yhtä kolmannesta tulonsiirtojen haukatessa kakusta kaksi kolmannesta. Vastuu hyvinvointipalvelujen tuotannosta on kunnilla, niin myös palveluja koskevista leikkauksista ja priorisoinneista. Valtion eli käytännössä hallituksen ja eduskunnan mahdollisuudet tehdä säästöjä ja leikkauksia keskittyvät lähinnä tulonsiirtoihin. Karkeistaen voi sanoa, että tulonsiirtopolitiikalla vaikutetaan ihmisten aineelliseen toimeentuloon ja palveluilla taas arkielämän sujumiseen.

Aloitimme laman vaikutuksia koskevat tutkimuksemme kunnista. Tarkoituksemme oli analysoida kuntien käyttöön ottamia lamastrategioita eli kuntatalouden sopeuttamispolitiikkoja. Altvastaaajina olivat tällaisessa tutkimusotteessa lähinnä yksittäiset tutkitut kunnat, ei maan hallitus. Keräsimme aineistoa joukosta valittuja casekuntia haastatteleamalla poliitikkoja, johtavia virkamiehiä, työntekijöitä sekä myös ammattijärjestöjen luottamushenkilöitä. Kunnat esiintyivät raportoinnissa nimillään, mutta yksittäisiä haastateltuja suojattiin. Haastattelut nauhoitettiin, ja eräissä tapauksissa käytimme aineistoa suorina sitaatteina, kuitenkin tällöin aina asianomaisten luvalla. Yleensä kuntatutkimuksista ei tullut ärtynyttä palautetta. Joitakin tapauksia kuitenkin esiintyi; tällöin yleensä loukkaantunut luottamushenkilö ilmaisi tutkijalle mielipahansa siitä, että tutkimus saattoi hänen kuntansa tai ainakin poliittiset päättäjät huonoon valoon.

Lama-projektimme loppuvaiheessa tutkimusintressi kohdistettiin myös hallituksen (ja eduskunnan) toteuttamiin tulonsiirtojen leikkauksiin ja tiukennuksiin sekä näiden välittömiin vaikutuksiin kansalaisten toimeentuloon (Heikkilä & Uusitalo 1997). Tällainen tutkimusaihe oli luonnollisesti tulenarempi poliittisen vallankäytön näkökulmasta, olivathan lähinnä Ahon hallituksen samoin kuin myös Lipposen I hallituksen päättämät leikkaukset mitassaan vertaansa vailla maan historiassa. Raporteissamme esitimme myös analyseja sosiaaliturvan leikkausten argumentoinneista, so. erilaisista poliittisissa diskurssissa esitetyistä tavoista perustella leikkauksia. Ideologinen aines oli tällöin vahvasti läsnä. Tutkimuksemme oli pääsääntöisesti siten induktiivista, ettemme etukäteen saattaneet tietää tuloksia eli leikkausten todellisia vaikutuksia ja kohdentu-

mista. Tarkoituksemme oli johtaa käytännön havainnoista ja tuloksista nk. empiirisiä yleistyksiä ja myös suhteuttaa tuloksia kansainvälisiin löydöksiin. Tuloksemme olivat hallituksen kannalta lohdullisia: mikään yksittäinen väestöryhmä ei näyttänyt vajonneen hätään tai köyhyyteen suoranaisesti tehtyjen leikkausten ja supistusten seurauksena. Niinpä tuloksiamme ja johtopäätöksiämme saatiinkin mieluusti käyttää hallituksen toimien justifiointina.

Palasimme vielä vuosituhannen vaihteessa kuntien lamastrategioihin osana Suomen Akatemian rahoittamaa Laman pitkä varjo -tutkimusohjelmaa (Heikkilä & Rastas 2000). Asetelmamme oli eräänlainen post facto -malli: pyrimme joukossa kuntia rekonstruoimaan asiakirjoista ja henkilöhaastatteluin niitä poliittisia toimintamalleja, joita 1990-luvun kuumina vuosina sovellettiin kriisin hallitsemiseksi. Kenties kiintoisin löydöksemme oli pelkistys, joka sisälsi lähes ylilyövää dramatiikkaa. Eristämämme mallin vaiheet kunnissa olivat seuraavat:

1. havahtuminen entisen menon ajautumisesta umpikujaan
2. inhorealistisen tilanneanalyysin ja ennusteen tuottaminen, usein ulkopuolisin konsulttivoimin
3. kollektiivisen kriisitietoisuuden luominen
4. radikaalin sopeutusohjelman tuottaminen ja
5. ohjelman ajaminen poliittisella tasolla varsin nopeasti, jolloin kunnan virkamiesjohto teki usein ”likaisen työn”.

Tutkijoina saatoimme odottaa, että tämänkaltaisen pelkistys loukkaisi ainakin kuntien luottamushenkilöjohtoa, mutta erityistä ärtyynyttä palautetta ei tullutkaan. Tulkintamme olikin, että ulkopuolisten tutkijoiden sallittiin sanoa se, mikä sisältäpäin ikään kuin oli jo nähty, mutta ei täsmällisesti formuloitu.

CASE 2: NÄLKÄ

Kysymys nälän esiintymisestä Suomi-nimisessä hyvinvointivaltiossa 1990-luvulla oli poliittisesti mitä kiusallisin sosiaalinen ongelma ja myös sensitiivisin tutkimusaihe. Nälkä suomalaisten toimeentulovaikeuksien indikaattorina nousi uudelleen pintaan vielä vuoden 1998 jälkeenkin, kun paikalliset seurakunnat pistivät pystyyn erityisiä ruokapankkeja köyhien käyttöön. Teeman esilläolossa oli kuitenkin muutaman vuoden tauko.

Nälkä ilmiönä ”löydettiin” Suomessa ikään

kuin vahingossa tutkittaessa laman terveysvaikutuksia vuonna 1992. Tällöin kahdessa peräkkäisessä tutkimuksessa (Kontula & al. 1992; Kontula & Koskela 1993) löydettiin ensin 70 000 ja sittemmin 100 000 nälkää kokenutta suomalaista. Kun tutkimustulokset oli julkistettu, Suomessa käynnistyi verrattain laaja julkinen keskustelu ilmiöstä. Tätä keskustelua siivittivät maailmalle levitetyt kuvat Pelastusarmeijan leipäjonoista Helsingissä.

Tilanne (mediajulkisuus) ja tutkimusten tulokset olivat tuolloiselle Ahon hallitukselle varsin kiusallisia. Sosiaalialioista vastuussa oleva ministeri joutui ikään kuin kylmiltään vastaamaan kansainvälisille TV-ryhmille asiasta, josta mitä ilmeisimmin puuttui syvempää tietoa. Käytettävissä oli vain muutaman verrattain pienellä otoksella toteutetun tutkimuksen estimaatit ilmiön laajuudesta. Juuri kansainvälinen ja Suomi-kuvan kannalta hankala mediajulkisuus lienee ollut sekä koko hallituksen että asianomaisen ministerin kannalta varsin traumatisoivaa.

Tässä tilanteessa käynnistimme moniulotteisemman empiirisen tutkimuskokonaisuuden sen selvittämiseksi, mistä nälkä-ilmiössä pohjimmiltaan oli kysymys: keitä nälkää näkevät olivat ja millaisiin elämäntilanteisiin ja -prosesseihin nälän kokeminen liittyi (Heikkilä & al. 1994).

Ilmiön sensitiivisyydestä johtuen halusimme sitouttaa sosiaali- ja terveysministeriön hankkeeseen. Halusimme siten välttää asetelmaa, jossa kriittinen tutkijaryhmä ikään kuin roiskauttaisi kiusalliset tulokset poliittista vastuuta kantavien silmille ilman, että nämä voivat varautua asiaan etukäteen. Niinpä osana isompaa nälän torjuntaa koskevaa toimenpidepakettia sovittiin sosiaali- ja terveysministeriön kanssa, että Stakes ”yhteistyössä ministeriön kanssa” pikaisesti selvittää nälän kokemisen yleisyyttä ja luonnetta Suomessa.

Tutkimuseettisesti pulmallisia kysymyksiä tuli vastaan useita: millaisin aineistonhankintakeinoin asiaa tulisi lähestyä? Kuinka tulkitsisimme tutkijakollektiivina saamiamme tuloksia? Kuinka voisimme saada nälkää kokeneiden kansalaisten autenttisempaa kuvausta ja elämäntilanteita esille?

Päädymme kahteen empiiriseen aineistoon: surveyhin ja kirjemenetelmään.

Tutkimuksemme kohdistui suuri julkinen mielenkiinto. Kaksi asiaa oli keskustelussa yli muiden. Ensiksi, mitä nälkä on eli kuinka vakavasta asiasta on kysymys. Toiseksi, kuinka luotettavia tutkimustulokset voivat olla. Ilmassa oli pai-

neita vähätellä ilmiön yksilötasoista vakavuutta; kukaan tuskin olisi kuolemassa nälkään tai edes kärsimässä vakavasta aliravitsemuksesta. Myös esiintyi näkemyksiä siitä, että tyhjä jääkaappi ei olisi mahdollinen korkean elintason maassa, mikäli köyhät ihmiset vain osaisivat käyttäytyä rationaalisesti.

Pyysimme siis lehti-ilmoitusten sekä julisteen ja lentolehtisten välityksellä viimeksi kuluneen vuoden aikana nälkää nähneitä ihmisiä kertomaan kokemuksistaan. Kirjeitä laadulliseen analyysiimme saimme kahden kuukauden aikana noin kaksisataa.

Tutkimusaineiston hankkiminen lehti-ilmoituksen välityksellä ei sosiaalitieteissä ole erityisen poikkeava menetelmä. Sitä on tavattu soveltaa silloin, kun tutkitaan varsin marginaalisia sosiaalisia ilmiöitä, joiden esiintyvyydestä ja laajuudesta ei ole ennakkoon selvää käsitystä. Korostimme tutkimuksen eri vaiheissa, että näin saadusta aineistosta ei pyritäkään tekemään päätelmiä tutkittavan ilmiön laajuudesta tai sisäisistä jakaumista, vaan lähinnä ilmiön luonteesta ja sisäisestä logiikasta. Tällaista tutkimusotetta luonnehdimme eksploratiiviseksi (Heikkilä & Hänninen & Karjalainen 1994, 59–60).

Valitsemamme kirjemenetelmä sai mediassa – niin toimittajien kolumneissa kuin yleisönsastokirjoituksissakin – yllättävää kritiikkiä.¹ Asiaa kummasteltiin noin kolmessakymmenessä valtakunnallisessa ja maakunnallisessa lehdessä. Mihin kritiikki sitten kohdistui? Lähinnä kolumnistit ja muutkin keskustelijat epäilivät saamamme aineiston, siis kirjemuotoisten kuvausten, aitoutta ja todenperäisyyttä. Väitettiin, että ihmiset seppittävät juttujaan. Lehdistöpolemiikissa oli myös puoluepoliittista sävyä. Tutkimuksemme oli erityisesti keskustalaisen lehdistön hampaissa. Tämä kävi ymmärrettäväksi kahdestakin syystä: keskustasta oli tuolloin hallitusvastuussa ja valtakunta alkoi vasta hiljalleen toipua talouslaman syövereistä. Toiseksi, kysymys nälästä ja siihen rinnastettavasta puutteesta oli juuri Maalaisliitto-Keskustapuolueelle sensitiivinen asia. Tutkimuksen kuluessa halusin varta vasten keskustella saamastamme ja mielestäni kohtuuttomasta kritiikistä ja piikittelystä muutaman kyseisen puolueen sisäpiiriläisen kanssa, ja he tällaisen käsityksen vah-

¹Osana tutkimustamme tilasimme nälän teemasta katuvan lehdistöseurannan.

vistivat. Ilmiön poliittisesta kiusallisuudesta osoituksena mainittiin sekkin, että Kainuun maakuntalaululla eli Nälkämaan laululla on puolueen perinnössä erityinen sijansa. Vastaavasti Santeri Alkio korosti ”köyhän asian” keskeisyyttä.

Loppujen lopuksi laadullisen aineistomme analyysit eivät tutkimusraportin julkitulon jälkeen herättäneetkään sanottavaa polemiikkia. Julkinen mielenkiinto tarttui jälleen ja ennen muuta ilmiön laajuuteen. Tätä puolta siis tutkittiin perinteisen survey-tutkimuksen metodein. Katkera tulos oli, että nälän määrällinen laajuus oli kasvanut kahdesta edellisestä mittauskerrasta. Totesimme raportin loppuluvussa, että ”päätuloksena voidaan pitää sitä, että eriasteinen nälän näkeminen Suomessa on kieltämätön tosiasia. Tutkimus osoittaa todeksi sen vaikeasti hyväksyttävän asian, että nälän näkeminen on tällä hetkellä Suomessa pysyvä ilmiö ainakin taloudellisen laman oloissa” (Heikkilä & Hänninen & Karjalainen 1994, 121).

Tutkimus julkistettiin erillisessä tiedotustilaisuudessa. Halusimme hallituksen asianomaisen ministerin ottavan raporttimme vastaan ja siten osallistuvan tilaisuuteen ja käytävään keskusteluun. Oletettavaa oli, että tiedotusvälineet haluaisivat tuoreeltaan poliittisen kommentin tai tulkinnan tutkimustuloksista. Ministeri kuitenkin kieltäytyi ottamasta raporttia vastaan julkisessa tilaisuudessa.

Raportissamme, jonka nimi yksiselitteisesti oli Nälkä, kuvasimme verrattain laajasti erilaisia nälkätilanteita sekä erilaisia elämänkulkuja, jotka laman myötä päättyivät kurjistuvaan kierteseen, joskus myös umpikujaan. Tutkijan velvollisuutenamme katsoimme olevan mahdollisimman autenttisen aineiston tarjoamisen lukijoille. Kysymys ei ollut vain päättäjien silmien avaamisesta vaan myös kaikkien suomalaisten informoimisesta yhdestä hyvinvoinnin kääntöpuolesta. Kirjearaaineistostamme julkaistiin vielä myöhemmin erillinen antologia (Hänninen & Karjalainen 1994).

CASE 3: SOSIAALITURVAN VÄÄRINKÄYTTÖ

Kysymys sosiaaliturvan väärinkäytöstä aktualisoitui Suomessa loppuvuonna 1998. Ulkoisesta, lähinnä poliittisesta ja mediapaineesta johtuen sosiaali- ja terveystieteiden ministeriö asetti työryhmän selvittämään ilmiön laajuutta, luonnetta ja mahdollisia vastatoimia.

Suomessa väärinkäytön ympärillä käyty polemiikki ei koskaan ole saavuttanut sellaisia mittasuhteita kuten esimerkiksi Yhdysvalloissa ja Englannissa. Silti muutama päivälehti ja erityisesti eduskuntapuolueista kokoomus ovat ylläpitäneet asiasta keskustelua. Pitkälle teeman esilläpito kiinnittyi muutamaankin yksittäiseen kansanedustajaan.

Jo ennen sosiaaliturvan väärinkäytön kimppuun käymistä oli työhallinnon puolella selvitelty pimeään työn laajuutta sekä tarvittavia viranomaistoimia. Keskustelu myös Suomessa liittyi ”kunniallisen ja ei-kunniallisen köyhyyden” problematiikkaan, ”valtiolta varastamiseen” sekä ”kaikkihan sen tietää” -asenteeseen.

Helmikuussa 1999 edellä mainittu sosiaali- ja terveysministeriön työryhmä pyysi Stakesia selvittämään sosiaaliturvan väärinkäytön laajuutta. Tehdystä tutkimuksesta vastasin yhdessä Anne Leppäsen kanssa (Heikkilä & Leppänen 1999).

Tällaisen toimeksiannon vastaanottaminen ei ole ongelmatonta. Seuraavassa esitän joitakin keskeisiä näkökohtia puolesta ja vastaan:

- tutkija alistuu poliisityyppisen viranomaiskontrollin välineeksi;
- tutkija jahtaa ihmisiä, joiden tiedetään olevan yleensä köyhiä ja huono-osaisia;
- tutkija tuottaa aineistoa keskusteluun, joka klassisesti on liittynyt ”hyvinvointivaltion vastaiskuun” ja jolla on vahva oikeistolainen painotus;
- toisaalta tutkijayhteisön tulisi pyrkiä objektiivisuuteen ja neutraalisuuteen.

Omassa tapauksessamme päätelimme seuraavaan tapaan: Ensinnäkin, sosiaaliturvan väärinkäyttö on ristiriitainen, vahvasti emotionaalinen ja myös poliittinen kysymys. Toiseksi, sen todellisesta laajuudesta, mittasuhteista ja ulottuvuudesta ei ollut tarjolla luotettavaa ja ajantasaista tietoa. Ja kolmanneksi, tällaisessa tilanteessa on eettisesti oikein ja kestävää selvittää asiaa ottamatta a priori kantaa siihen, keitä väärinkäyttäjät mahdollisesti ovat ja millaisiin tarkoituksiin tutkimuksen tuloksia mahdollisesti tulaisiin käyttämään. Juuri tämä päättely toimi kantavana motiivina meidän ryhtyessämme työhön.

Tutkimukseemme liitettiin huomattavan tiukka ohjaus. Sosiaali- ja terveysministeriön asettama virkamiestyöryhmä oli halukas kommentoimaan käyttämäämme lomaketta samoin kuin tutkimusotettamme. Lisäksi tutkimukseemme asetettiin varsin suoraan päätöksenteon palvelukseen: työryhmä halusi saada käyttöönsä tuloksemme ennen omien ehdotustensa viimeistelyä. Osin tästä

ja osin ilmiön sensitiivisyydestä johtuen päädyimme varsin tiukkaan tutkimusasetelmaan. Rajasimme tutkimuksen vain lainsäädännössä säädettyihin väärinkäyttöksiin, kahlasimme läpi kaikki keskeiset säännökset ja dokumentoimme ne sekä perehdyimme keskeisten viranomaisten noudattamaan menettelyyn väärinkäytösepäilyissä.

Varsinaisen empiirisen aineiston keräsimme retrospektiivisesti kartoittamalla lomakkeella kaikki todetut väärinkäytökset Kansaneläkelaitoksen, työttömyyskassojen, työvoimahallinnon sekä kuntien sosiaalitoimen piirissä. Intressimme kohdistui siten vain mainittujen viranomaisten tietoon tulleeseen osaan väärinkäytöksistä. Ilmiön koko laajuutta estimoimme ainoastaan epäsuorasti perusteenamme viranomaisten arviot väärinkäytösten ilmitulon asteesta. Tapamme estimoita ”jäävuoressa vedenalaisen osan koko” oli siten sekä varovainen että realistinen. Mihinkään tutkijaspekulaatioihin ja valistuneisiin arvauksiin emme halunneet mennä. Kokonaistuloksemme tällä menetelmällä oli vuositasolla 25 000 väärinkäyttötapausta ja runsaat 126 miljoonaa markkaa.

Valitsemamme menetelmä sai jo ennen tulosten julkistamista kiinnostavaa kritiikkiä. Väitettiin, että tällä tavoin muodostunut kuva olisi vahvasti alimitoitettu. Kriitikot ja keskustelijat ikään kuin halusivat suurempia lukuja. Julkisuudessa vaadittiin toteutettavaksi uutta tutkimusta, joka otteeltaan lähenisi mm. rikollisuus- ja huumausainetutkimuksessa sovellettua mallia. Tällaisessa mallissa väestökyselyn avulla tiedustellaan vastaajilta, tuntevatko he lähipiirissään jonkun tai joitakin, jotka ovat syyllistyneet sosiaaliturvan väärinkäyttöön. Käydyssä metodisessa keskustelussa punnittiin sittemmin myös tällaisen vaihtoehdon menetelmän luotettavuutta. Uutta tutkimusta aiheesta ei kuitenkaan käynnistetty.

Tutkimuseettisestikin kiinnostava on kysymys siitä, paljonko on paljon. Yli sata miljoonaa markkaa vuodessa yhteistä rahaa jaettuna vilpillisin perustein on paljon rahaa. Vastaavasti 25 000 tapausta vastaa keskikokaisen kaupungin asukasluku. Tutkijan tehtävänä oli kuitenkin myös saatava ilmiö oikeisiin mittasuhteisiin. Laskimme, että väärin perustein myönnetty sosiaalietuudet olivat noin 0,1–0,3 prosenttia samassa ajassa maksettujen sosiaaliturvaetuuksien kokonaismäärästä. Yhtäältä siis jokainen väärinkäytös on liikaa, mutta toisaalta ilmiön mittakaava on lähinnä järjestelmävirheen luokkaa.

Väärinkäyttötutkimuksen kohdalla kehitys oli

jotenkin samankaltainen kuin nälkää koskevassa tutkimuksessakin. Tulosten tultua julki aiheen ympärillä käyty julkinen debatointi laantui ja asia poistui päivänkohtaisten aiheiden agendalta.

POHDINTAA

Juhani Pietarinen (1999) on eritellyt niitä eettisiä periaatteita, joiden tulisi ohjata tutkimisen oikeutusta, tiedonintressejä sekä informaation käyttöä. Hänen mukaansa keskeinen tutkimuksen oikeutuksen moraalinen vaatimus on ihmisarvon kunnioittaminen: tutkimuksen tekeminen ei saa loukata ihmisarvoa yleisesti eikä kenenkään ihmisen tai ihmisryhmän moraalista arvoa. Lähelle tätä periaatetta tulimme alkaessamme selvittää sosiaaliturvan väärinkäytön luonnetta ja mittasuhteita. Katsoimme, että näkymättömän ja epä määräisen tekeminen näkyväksi ja konkreettiseksi voisi poistaa julkisen ja tarkoitushakuisen keskustelun heittämä varjo sosiaaliturvan varassa elävien ihmisryhmien, esimerkiksi työttömien, yltä. Mielestämme tässä onnistuimmekin. Samalla heikensimme sitä argumenttien arsenaalia, johon laajaan hyvinvointivaltiokonseptiin suunnattu vastaisku usein turvautui – niin meillä kuin muuallakin.

Pietarisen (alun perin Habermasin) luonnostelemat tutkijan tiedonhankintaa ohjaavat intressit voidaan ryhmittää neljään kategoriaan. Tiedonintressi voi olla puhtaan pragmaattinen tai tylymmän sanottuna sosiaaliteknokraattinen. Intressi voi niin ikään olla kriittinen ja evaluoiva, se voi olla itseymmärrystä ja maailman ymmärtämistä lisäävä ja lopuksi se voi olla luonteeltaan emansipatorinen. Voidaan sanoa, että valtion sektoritutkimuslaitoksen tiedonintressissä on aina painava annos pragmaattisuutta. Julkisen hyvinvointivastuun toteutumisesta vastuussa olevien kuuluu tietää, kuinka järjestelmä toimii ja kuinka ihmiset sen vastaanottavat. Tehdessämme lamaan liittyviä tutkimuksia halusimme, että niin päättäjät kuin kriittisesti kehitystä seuraavat kansalaisetkin tulisivat tietoisiksi siitä, kuinka riisuttu hyvinvointivaltio toimii ja kuinka riisuminen on toteutettu. Tämän lisäksi intressimme oli myös yrittää selvittää, ”kuinka väki voi” eli kuinka ihmiset arjessaan ja toimeentulonsa vaikeuksissa selviävät. Tältä osin tutkimusotteemme ja -intressimme pyrki olemaan myös kriittisen evaluoiva.

Itseymmärryksen ja maailman ymmärtämisen intressin tulisi olla aivan keskeinen myös konkreettisesti sosiaalitutkimuksessa. Tämä kuitenkin edellyttää tilan varaamista myös yhteiskuntatieteelliselle spekulatiolle, rohkeille hypoteettisille yleistyksille ja päättäjiä kenties ärsyttävälle tulkinnolle. Sekä laman että nälän tutkimuksessa etenimme myös tähän suuntaan. Osoittautui esimerkiksi tärkeäksi ikään kuin siivilöidä tai tislata näkyville niitä keskeisiä ajatustapoja, joita suomalaisessa hyvinvointikeskustelussa tuotiin esiin, ennen muuta argumentoitaessa sosiaalipoliittisten supistusten puolesta. Edelleen, puhuttaessa nälästä ei kyse ollut vain ruoan riittämättömyydestä, vaan myös hyväosaisen enemmistön tavoista selittää itselleen tätä hankalaa ilmiötä, paikantaa sen marginaaliseksi painottamalla huono-osaisten ihmisten heikkoa taloussuunnittelua. Ja kenties suurin maailman ymmärtämisen lisäämiseen tähtäävä intressi laman kohdalla oli ja edelleen on tarkastella talouspolitiikan suunnanmuutosta poliittisena valintana. Tässä mielessä esimerkiksi Suomen ja Ruotsin väliset vertailut talouslaman hoitamisessa ovat olleet ymmärrystä lisääviä.

Emansipatorinen tiedonintressi viittaa vapautumiseen toimintaa kahlitsevien pakotteiden, kuten erilaisten sosiaalisten ja psyykkisten voimien, vallasta (Pietarinen 1999, 15). Intressiin liittyy myös pyrkimys varustaa vähäväkisiä ihmisryhmiä tiedolla, jotta he voisivat paremmin ja tietoisemmin ajaa omaa asiaansa ja kohentaa asemaansa. Viime vuosien empiirisessä syrjäytymistutkimuksessa tämä piirre on ollut nousevasti esillä. Toistuvasti on esitetty vaatimuksia työttömien ja muiden syrjäytyneiden ryhmien saamisesta osallistumaan itseään koskevaan politiikkaan. Ankarasti ottaen nämä vaatimukset edellyttävät ”tutkimuskohteiden” ottamista mukaan myös tutkimuskysymysten muotoiluun ja sittemmin tulosten tulkintaan. Käytännössä tämä on kuitenkin onnistunut harvoin. Tutkiessamme nälkää halusimme tarjota foorumia myös vaikeuksissa olevien omille subjektiivisille tulkinnoille ja tapahtumain kuluille. Tämä toteutui kvalitatiivisen kirjeaineiston analyysin ja esittelyn kautta.

Lopuksi on paikallaan pohtia vielä sitä sosiaalisen vastuun vaatimusta, joka tutkimustiedon käytölle on asetettu. Juuri tässä tutkijan asema saattaa olla pulmallinen. Konkreettisen, politiikka-relevantin tutkimuksen tuloksia saatetaan käyttää päivittäisessä puheessa ja myös päätöksenteossa

hyvin erilaisten kantojen tukena. Näin kävi johonkin mittaan osassa lamatutkimuksiamme sekä myös sosiaaliturvan väärinkäytön kohdalla. Aikanaan tein itse pelkistystä mittavasta määrästä lamaa koskevaa kotimaista (muutakin kuin Stakesissa tehtyä) tutkimusta: ”järjestelmä voi olosuhteisiin nähden hyvin, mutta väestö ei tahdo jaksaa”. Vastaavasti keskustelu sosiaaliturvan väärinkäytön mitasta ja vakavuudesta sai osin sisältönsä siitä, ”paljonko on paljon”. Osviitoina tutkijan vastuusta tämänkaltaisissa tilanteissa voisin esittää kolme päätelmää tai vaatimusta. Ensinnäkin, kysymys tutkimustulosten vastuullisesta hyödyntämisestä on läsnä jo silloin, kun tutkija tai tutkijaryhmä valitsee tutkimusaiheensa, formuloi tutkimuskysymyksensä ja päättää tiedonkeruusta. Toiseksi, tutkijan kuuluu mahdollisimman selkeästi esittää raportissaan ne tulkinnat ja johtopäätökset, joihin hänen tuloksensa antavat

aihetta. On muistettava, että tuolla kirjoittamisen hetkellä tutkija itse on tässä kysymyksessä paras asiantuntija, eikä tätä oikeutusta yleensä kiistetä. Ainakaan empiiristen tulosten ei tulisi jäädä ”roikkumaan ilmaan”, vaan päättely tulee viedä loppuun. Ja kolmanneksi, oma ohjenuorani empiirisiin aineistoihin perustuvissa tutkimuksissa on ollut niukka ja mahdollisimman vähän spekulatiivinen tulkintaosa. Olisi perustettava päätely ”siihen, mikä näkyy”. Kuitenkin tulkinnoista tutkijan etuoikeutena ja moraalisen vaatimuksena on pidettävä kiinni. Tieteellinen etevyys ei ole tulosten ja tilastojen tuottamisessa ja näkyville vyöryttämisessä, vaan tulkintahegemonian hallussa pitämisessä. Tämä vaatimus ei pääty silloinkaan, kun tulokset alkavat elää anonyymisti omaa elämäänsä päivittäiskeskustelussa. Tutkijan on haluttava ja voitava osallistua myös tähän keskusteluun.

KIRJALLISUUS

Heikkilä, M.: Kriittistä, teknokraattista vai yhdentekevää? Eli mitä ja kenen sopii tutkia sosiaalitutkimuksen kentällä. *Dialogi* 5 (1995): 1, 4–5

Heikkilä, Matti & Lehto, Juhani: Sopeuttaminen vai kriisi? Sosiaali- ja terveydenhuolto laman kourissa. Raportteja 74. Helsinki: Sosiaali- ja terveyshallitus, 1992

Heikkilä, M. & Leppänen, A.: Sosiaaliturvan väärinkäyttö. Tutkimus viranomaisten tietoon tulleista sosiaaliturvan väärinkäytöksistä. Aiheita 33/1999. Helsinki: Stakes, 1999

Heikkilä, M. & Rastas, M.: Kysyntä, tarjonta ja politiikka. Laman vaikutuksia kuntien sosiaalitoimeen. Suomen Akatemian 1990-luvun talouskriisi -ohjelmaan kuuluva tutkimus. Raportteja 243. Saarijärvi: Stakes, 2000

Heikkilä, M. & Uusitalo, H. (toim.): Leikkausten hinta. Tutkimuksia sosiaaliturvan leikkauksista ja niiden vaikutuksista 1990-luvun Suomessa. Raportteja 208. Helsinki: Stakes, 1997

Heikkilä, M. & Vähätalo, K. (toim.): Huono-osaisuus ja hyvinvointivaltion muutos. Tampere: Gaudeamus, 1994

Heikkilä, M. & Hänninen, S. & Karjalainen, J.: Kokemuksia nälästä. S. 59–120. Teoksessa: Heikkilä, M. & Hänninen, S. & Karjalainen, J. & Kontula, O. &

Koskela, K.: Nälkä. Raportteja 153. Jyväskylä: Stakes & STM, 1994

Heikkilä, M. & Hänninen, S. & Karjalainen, J. & Kontula, O. & Koskela, K.: Nälkä. Raportteja 153. Jyväskylä: Stakes & STM, 1994

Heikkilä, M. & Hänninen, S. & Kosunen, V. & Mäntysaari, M. & Sallila, S. & Uusitalo, H.: Hyvinvoinnin päätepesäkillä? Aineistoa hyvinvointipolitiikkaa ja lamaa koskevaan keskusteluun. Raportteja 128. Helsinki: Stakes, 1993

Heikkilä, M. & Leppänen, A. & Lahti, T.: Viranomaisten tietoon tullut sosiaaliturvan väärinkäyttö. S. 49–79. Teoksessa: Hellsten, K. & Uusitalo, H. (toim.): Näkökulmia sosiaaliturvan väärinkäyttöön. Raportteja 245. Jyväskylä: KELA & Stakes, 1999

Hänninen, S. & Karjalainen, J. (toim.): Kirjeitä nälästä. Stakes 1994

Kontula, O. & Koskela, K.: Taloudellisen laman terveysvaikutuksia 1992–1993. Julkaisuja 1993: 10. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, 1993

Kontula, O. & Koskela, K. & Kananen, P. & Viinamäki, H.: Taloudellinen muutos ja terveys. Raportteja 67/1992. Helsinki: Sosiaali- ja terveyshallitus, 1992

Pietarinen, J.: Tutkijan ammattietiikan perusta. Teoksessa: Lötjönen, S. (toim.): Tutkijan ammattietiikka. Koulutus- ja tiedepolitiikan osaston julkaisusarja. Helsinki: Opetusministeriö, 1999.